

УДК 81'373.7:316.346.2

**ВЕКТОРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ГЕНДЕРНИХ
ФРАЗЕОЛОГІЧНО-МАРКОВАНИХ НАЙМЕНУВАНЬ
З КОНЦЕПТОМ “ЛЮДИНА”**

Олена Федіна

*кандидат філологічних наук,
викладач Дніпровського фахового коледжу інженерії та педагогіки
Dnepr professional college of engineering and pedagogics, teacher
вул. Медична, 10, м. Кам'янське, 51909, Україна
elena_dndz@ukr.net*

Федіна О. Векторне моделювання гендерних фразеологічно-маркованих найменувань із концептом “людина”

Стаття присвячена дослідженню фразеологічних одиниць, які називають людину (жінку або чоловіка) із позиції векторного моделювання гендерно маркованих найменувань. Концептуальна картина світу не є стійкою й піддається постійним змінам, які пов'язані з впливом інших культур на мову, із технічним прогресом та посиленою фемінізацією. З появою нових предметів побуту, відкриттям нових живих організмів, космічних тіл тощо з'являються й нові найменування людини. Основою фразеологічного моделювання є когнітивні операції, націлені на взаємодію вихідного домену, який представляє таку сферу, з якої відбувається запозичення когнітивних ознак, і цільового домену – абстракції, що ідентифікується із залученням фразеологізмів.

Ключові слова: гендерно маркована одиниця / номінація, моделювання, концепт, фразеологічна одиниця, когнітивна модель.

Fedina O. Vector modeling of gender phraseologically marked names with a person concept

The article covers the study of fixed phrases that name a person (woman or man) through the spectacle of vector modeling of gender marked names. The phrasicon image of a person is directed at reflecting the characteristics of the universal key concept of a person in the history of the culture of all common to humanity. In this context “a person in general” as a generic term is compared with other living beings; “a person – bearer of certain parameters and characteristics”, where there is a characteristic of personal qualities. Such statements are called universal because they are based on the verbal association of a person concept in the language conceptual framework. In phraseology the idioethnic signs are designated formally, forming a nationally idiosyncratic image. As conceptual entities, gender stereotypes reflected in the mental substratum of a linguistic sign, verbally objectified, preeminently in lexical nominations, since one of the key functions of the nomination process is to establish the relationship between the verbal shell and the mental processes reflected in consciousness. The conceptual picture of the world

is not stable and is subject to continuous changes, which are associated with the influence of other cultures on the language, with technological progress and increased feminization. The new everyday items, the discovery of new living organisms and cosmic bodies, etc. open up new person names in phraseology. The fundamental of phraseological modeling is cognitive operations aimed at the interaction of the initial domain, which represents the sphere from which the cognitive attributes are borrowed, and the target domain is an abstraction, which is identified using phraseological locutions.

Key words: gender marked unit/nomination, modeling, concept, phraseological locution, cognitive model.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими питаннями. Актуальність статті зумовлена перспективністю вивчення фразеологічних одиниць, які називають людину й відображають її соціальний, родинний статус, спосіб життя, мислення. Антропоцентризм, підґрунтям якого є концепція В. фон Гумбольдта про мову як “дух народу”, розглядає людину з позиції центру та найвищої мети світобудови. Для сучасного стану розвитку характерними є різноманіття підходів до вивчення людини. Лінгвістичний процес опису концептів переважно ґрунтується на матеріалі лексичних одиниць і паремій, а фразеологізми залишаються поза увагою, здебільшого не є об'єктом досліджень. Під час найменування явищ дійсності, фразеологічні одиниці, які відображають оцінку й емоційне ставлення носія мови, фіксують найбільшу кількість національно-культурної інформації: менталітет народу, спосіб його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи та еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події, усе те, що є предметом національної культури й бере участь у формуванні концептуальної картини світу, яка, матеріалізуючись у мові, відображає мовну картину світу. Аналіз наукових розвідок довів, що фразеологізми в аксіологічному аспекті не перебували в центрі уваги вчених. Поза увагою залишаються також такі фразеологізми, функційні особливості яких вивчають на матеріалі як однієї мови, так і різноструктурних мов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасне дослідження концептів, зокрема у фразеології, представлено науковими розвідками О. Антонюка про концепт *чоловік*;

А. Артюхова про концепт *призначення людини* в соціокодах культури; А. Архангельської про концепт *чоловік* у слов'янських мовах; Н. Бондар про ментальні атрибути концепту *жінка*; М. Володарської про концепт *дитина*; О. Волобуєва про концепт *людина* в антропології ісламу; В. Маслової про експериментальне вивчення національно-культурної специфіки зовнішніх та внутрішніх якостей людини; Л. Нікітіної про образ-концепт *homo sapiens*; А. Пашиної про концепт *людина* в казках І. Єрмакова; С. Халітової про трансформацію художнього концепту в культурний концепт на прикладі трансформації концепту “*маленька*” *людина*; А. Чернової про концепти *батько* / *мати*.

Метою статті є зображення віддзеркалення побутового життя людини у фразеології, представленого через векторне моделювання гендерно маркованих одиниць. Завдання: з'ясувати принципи класифікації жіночого та чоловічого як двох протилежних, але взаємопов'язаних елементів концепту *людина* у фразеології української мови засобами векторного моделювання, проілюструвати прикладами національного корпусу української мови.

Виклад основного матеріалу. Людина – представник національно-культурної спільноти, тому в її мовному образі відбиваються особливості, які можна в сукупності визначити як національний характер. За Е. Дюркгеймом, про національний характер говорять тоді, коли йдеться про два стани людини: по-перше, стан, який притаманний кожному представникові того чи того народу та який його характеризує; по-друге, коли свідомість узагальнює всю групу. За першої умови йдеться про винятково індивідуальну особистість, а за іншої – колективний тип і суспільство, без якого неможливе існування індивіда. Ці досить різні стани пов'язані між собою, мають колективний субстрат, що є запорукою характерологічної солідарності [Dyurkgeym / Дюркгейм 1991 : 470].

Проблематика національного характеру, національної картини світу, ментальності залишається в межах раніше покладених методів дослідження: філософії, етнографії, соціології, лінгвосоціології, психології, культурології та інших гуманітарних наук (О. Вдовиченко, М. Вошак, В. Жайворонко, Г. Лозко, О. Селіванова, Т. Стефаненко та ін.).

У мовній картині світу людині відведено важливу роль, оскільки вона є мірилом цінностей, критерієм визначення істинності навколишньої дійсності. Спроби розкрити такий складний феномен, як людина, за всіх часів наявні у філософських, фізичних і метафізичних вченнях. Наприклад, Піфагор уважав, що існує позитивний принцип, за яким створені порядок, світло і чоловік, та негативний, що створив хаос, темряву й жінку.

Найточніше співвідношення цілісного та біологічного як в людині, так і в суспільстві, відбиває концепція цілісної (інтегральної) соціальної природи людини. В. Вернадський висунув теорію про ноосферу, де людині відведено роль істоти соціальної, у якій поєднуються властивості та закономірності мікрокосму (ідеться про біологічну форму матерії) [Vernadskiy / Вернадський 1991 : 171].

Людину справедливо вважають найвищим ступенем розвитку всього живого на Землі. Вона є суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури. Лише людина спроможна фіксувати в мові власний досвід пізнання навколишньої дійсності і, власне, себе, оскільки мова – не лише засіб спілкування, але й сховище національної культури. У мовній картині світу відображається світосприйняття певної етнокультурної спільноти. Мова для людини є засобом вираження власного національного характеру, психічних стереотипів і норм мовної поведінки свого народу.

Сучасні лінгвістичні студії характеризуються синтезом наукових парадигм різних сфер знань, формуванням нового когнітивно-дискурсивного принципу мовних досліджень. Одним із базових засобів, що є фундаментом двох сучасних парадигматичних підходів у сфері сучасного мовознавства, визнано антропоцентризм. Мовні феномени розглядають у нерозривній єдності з суттєвими характеристиками людини. Гендерний параметр стає вагомим критерієм, на основі якого досліджують мовні явища.

Як когнітивні сутності, гендерні стереотипи знаходять відображення в ментальному субстраті мовного знаку, вербально об'єктивуються, передусім, у лексичних номінаціях,

оскільки одним з важливих функцій процесу номінації є встановлення відношень між вербальною оболонкою і тими ментальними процесами, які відображені у свідомості. Таким чином, гендерно марковані прямі й образні номінації (далі – ГМН) є засобом втілення стереотипних, соціокультурних знань про роль, якість, індивідуально-психологічні особливості людини – чоловіка та жінки [Fedina / Федіна 2020 : 235]. Для запропонованого дослідження велике значення мають фразеологічні номінації як мовні репрезентації когнітивних механізмів гендерної стереотипізації.

Стереотипи як одиниці людської свідомості мають кілька функцій: когнітивну, афективну, соціальну, інтегративну, функцію економії, прагматичну, протекційну. Для аналізу динаміки когнітивної та мовної картин світу найцікавішою є остання: стереотипи сприяють збереженню традиційної для даного соціуму системи світогляду. Гендерні стереотипи як окремих випадок стереотипії виконують усі перераховані функції: так у стереотипі *“всі чоловіки – бабії”* помічено когнітивну функцію (гендерне уявлення про всіх чоловіків, як про негативних, невірних, зрадливих людей), афективну (гендерне розмежування (експліцитно) чоловічого як негативного й (імпліцитно) жіночого як позитивного, соціальну (розмежування та протиставлення світу чоловіків і жінок), інтегративну (об’єднання жінок відсторонено від чоловіків як представників чужого соціуму), прагматичну (різний прагматичний ефект у внутрішньо- та міжгендерній комунікації), протекційну (збереження елементу світогляду жінок).

Вітчизняні психологи виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів, які задля демонстрації їхньої гетерогенної (соціальної, психологічної та мовної) природи можна проілюструвати лінгвістичними прикладами: 1) стереотипи маскуліності / фемінності щодо соматичних, психічних, поведінкових якостей: *усі білявки дурні; свиня в бороду – біс у ребро*; 2) стереотипи розподілу родинних ролей: *чоловік – голова родини; жінка за три кути хату держить, а чоловік за один*; 3) стереотипи, які визначають специфіку гендерної дефініції праці: *не жіноча справа; робота для справжнього чоловіка*.

Гендерна стереотипізація відображає культурно зумовлені оцінки й репрезентується на різних рівнях мови. Найзначущими для концептуалізації людини є такі стереотипи:

1. Інтелектуальні дані: а) з позитивним забарвленням: *цупкий розум; з головою товаришує; дійти своїм розумом;* б) з негативним забарвленням: *без царя в голові; розумна голова дурневі дана; зійти з розуму.*

2. Сила: а) з позитивним забарвленням: *сила волі; сильна стать; знання – сила; правда – сила; дерево корінням сильне, а людина – друзями;* б) з негативним забарвленням: *слабке місце; без діла слабшає; два дебіли – ото сила.*

3. Краса: а) з позитивним забарвленням: *красивий, як молодий бог; краса – страшна сила; краса врятує світ; хоч куди;* б) з негативним забарвленням: *з лиця воду не пити; лицем милий, та душею згнилий; страшний, як смертний гріх; ні те, ні се.*

4. Вік: а) з позитивним забарвленням: *бальзаківський вік; друга молодість; старий кінь борозни не боїться;* б) з негативним забарвленням: *молодо-зелено; старість – не радість; старий пень; стара шкана.*

5. Соціальний статус: а) з позитивним забарвленням: *двох генералів прогонував; сам собі господар; як сир у маслі;* б) з негативним забарвленням: *бідний родич; середньої руки; свистіти в кулак.*

6. Фізичні дані: а) з позитивним забарвленням: *кров з молоком; вогонь, а не дівка; дуб кремезний; моторний парубок;* б) з негативним забарвленням: *ледве дихає; ось-ось розсиплеться.*

Кожний приклад має власну історію, відповідно, закономірною є ситуація, за якої певні елементи концептуального простору відходять на периферію або зникають, а інші – виходять на передній план або стають ядерними.

У сучасному мовознавстві наявні кілька векторів. Той, на якому пропонуємо зупинитися, – це відносно нове поняття, у якому за принципом метафоризації відбувається “перенесення не лише фізичних, але й сукупності духовних якостей, об’єднаних словами “жіночність” та “мужність”, щодо предметів, не пов’язаних зі статтю безпосередньо” [Порова, Sternin / Попова, Стернин 1999 : 130]. За такого

трактування фразеологічна природа гендерної категоризації яскраво проявляється в тому, що “предмети (неістоти) і явища асоціюються у свідомості з чоловічим або жіночим началом” [Rosh / Рош 1985 : 320].

Гендерні фразеологізми можна розглядати як назви чоловіків та жінок, які “виступають засобами маркування “типових чоловічих” і “типових жіночих” якостей на основі подібності з явищами різних поняттєвих рядів” [Lavrov / Лавров 1860 : 612].

У межах фразеологічних моделей актуалізуються передусім 1) ознаки зовнішнього вигляду та сексуальності жіночого референта: *сонечко* – мила; *наливне яблучко* – приваблива; *стара шкана* – некрасива; *запальничка* – сексуальна; *штахета* – занадто висока та худа; 2) риси характеру: *Гітлер у спідниці* – сувора; *бій-баба*, *грим-баба* – запальна. Представлено знання про жінку, якою захоплюються (*ікона*, *королева*, *богиня*), яку жадають (*прохолода*, *весна*), яка є цнотливою (*садове яблучко*), яка діє автоматично, невтомно (*машина*, *робот*).

Когнітивна модель “*жінка – це тварина*” вибудовується на перенесенні ознак: *хижачка* – безжалісна; *вовчиця* – захисниця; *жаба* – некрасива; *кішка*, *тигриця*, *пантера* – сексуальна; *собака* – скандальна; *змія* – зрадниця; *свиня* – неакуратна; *сіра миша* – неприваблива.

Модель “*жінка – міфічна істота*” актуалізує такі ознаки жіночого референта: *богиня*, *душа* – сексуальна привабливість; *диявол у спідниці* – підступна; *лід*, *Снігова Королева* – байдужа; *відьма* – неприємна; *медуза Горгона* – зла, *мара* – забирає сили.

У межах моделі “*жінка – це рослина*” виокремлюємо: *верба* – зажурена; *берізка* – струнка; *калина*, *троянда*, *маків цвіт* – красива; *кульбаба*, *перекотиполе* – легковажна.

У межах моделі “*жінка – це птаха*” зафіксовано: *зозуля* – погана мати; *ластівка* – працелюбна; *жар-птиця* – жінка-мрія; *лебідка* – красива; *сорока* – пліткарка; *сова* – мудра; *курка* – нерозумна; *квочка* – домашня. Модель “*жінка – це комаха*” представлено такими прикладами: *бджола* – працелюбна; *муха* – нав’язлива; *оса*, *павучиха* – підступна; *бабка* – безтурботна; *воша*, *гнида* – неприємна; *чорна вдова* – нещаслива.

Проекція структури концептуальної сфери-джерела на структуру сфери-мети “чоловік” сприяє виокремленню моделі “чоловік – це тварина”, що так характеризує референта-чоловіка: *мутант* – ненормальний, дивний; *ведмідь* – сильний; *тварина* – агресивний; *змій* – злодій, спокусник; *віслюк* – впертий; *вовк* – самітник; *бик* – гнівний, розсерджений; *слон* – незграбний; *баран* – дурний, впертий; *козел* – зрадник; *котик, зайчик* – коханий. Актуалізовані риси характеру, розумові здібності: *деспот, тиран* – ревнивий; *іграшка, хлопчик* – призначений для розваг, несерйозний; *дурень божий* – нерозумний.

Модель “чоловік – це птах” представлено так: *сокіл* – захисник; *орел* – красивий, сміливий, акивний; *горобець* – безтурботний; *півень, навич* – пафосний, егоїст; *страус* – боягуз; *папуга* – абсурдний; *лебідь* – вірний; *флілін* – мудрий.

Модель “чоловік – це міфічна істота” дає змогу виокремити такі характеристики: *маг, чародій, кудесник* – має гарні здібності; *молодий бог, Аполлон* – сексуальний; *Геркулес* – сильний; *Одіссей* – відважний.

Модель “чоловік – це комаха” актуалізує інформацію про соціальне значення: *мураха* – працелюбний; *трутень* – лінивий; *навук* – підступний; *тарган* – приносить лише шкоду (за ознакою зовнішності – вусатий); *комар* – нав’язливий, набридливий.

Під час моделювання проекції “чоловік – це рослина” виокремлюємо такі ознаки: *дуб-дерево* – дурний; *дуб* – сильний, кременезний; *нарцис* – самозакоханий; *бур’ян* – безкорисний.

Аналіз гендерно маркованих фразеологічних номінацій демонструє розмаїття втілення образів, які характеризують чоловіка або жінку. Так, жінці притаманні родинні ролі: *Як квочка з курчатами, так і жінка з дітьми*; *Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна краща всього світу*. Поведінка та вчинки жінки ілюстровані афоризмами: *Нікому не потрібна слива, від якої раз уже відкусили*; *Нашого цвіту по всіх борделях світу* (Л. Костенко); *Видно, що Ганна млинці пекла, бо й ворота в тісті*; *Тоді дівка пишна, як заміж вийшла*; *Працю, яку зроблять три жінки, мусять робити сорок сім чоловіків* (Л. Костенко); *Не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило*; *Дві баби – торг, а три – ярмарок*.

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Аморальні чоловічі вчинки, їхня поведінка зазвичай не викликали осуду: *Чоловік погрішив, так в людях гріх, а жінка погрішила – додому принесла; Кожен чоловік має право наліво.* Відображення розподілу соціальних і родинних ролей між чоловіком і жінкою ілюструють народні афоризми: *Горе дворові, де корова розказує воліві; Чоловік без жінки – як велосипед без причепа; Цап – не скотина, зять – не людина, а невістка – чужа кістка.* Суто чоловічу поведінку представлена в таких зразках: *Чоловік – як банний лист: спочатку він до жінки пристає, а потім змивається; Чоловік не собака, на кістки не кидається.*

Аналіз відібраних гендерно маркованих номінацій показав специфічні найменування референтів чоловічої та жіночої статі. Як результат дослідження перенесення явищ навколишньої дійсності на характер, поведінку, зовнішність людини, отримуємо відсоткові дані:

Модель	ГМН про жінку, %	ГМН про чоловіка, %
Тварина	12 %	16 %
Птах	10 %	12 %
Міфічна істота	10 %	9 %
Рослина	9 %	5 %
Комаха	10 %	7 %

Висновки. До змісту концепту *людина* належать не лише актуально усвідомлювані смислові компоненти, пов'язані зі словом (фразеологізмом), але й ознаки, які відображають загальну інформаційну базу про людину, її знання про предмет або явище. Фразеологічний концепт є дискретною одиницею мислення або пам'яті, яка відображає культуру народу, а значення є частиною концепту; концепт належить до когнітивної свідомості, а значення – до мовної.

Когнітивно-концептуальний аналіз концепту *людина* на рівні ФО, які вербалізують цей концепт, показав яскраво виражені неоднорідні образи, які структурують концепт *людина* в мовній картині світу, що можна пояснити наявністю багатьох асоціативних зв'язків цього концепту з різноманітними образами предметів і явищ. Цим підкреслена глибинна когнітивна сутність аналізованого концепту.

Як жіночі, так і чоловічі образи ФО транслюють переважно традиційні погляди на привабливу зовнішність, тоді як індивідуально-психологічні характеристики змінюються.

Центральне місце серед експлікованих ФО позитивних моральних цінностей народу займають дружба прихильність, турбота про благо і щастя людей, розум і почуття любові, повага, мудрість та ін. Фразеологізми, концептуалізуючи ці якості, укладають у своєму семантичному ядрі сукупність християнських істин і моделей правильної/неправильної поведінки, які пропонують людині задля орієнтування в повсякденному житті на діяння, які породжують добро і благо. Серед негативних якостей, відображених у фразеології, на передній план висувають лінь, знижений особистісний статус, жадібність та ін., зазвичай зумовлені екстралінгвальними чинниками.

Література

1. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. Москва : Наука, 1991. 171 с.
2. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991. 470 с.
3. Лавров П. Л. Вопросы практической философии. Москва, 1860. 612 с.
4. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. Воронеж : Изд-во ВГУ, 1999. 130 с.
5. Рош Э. Семантика прототипов. Москва, 1985. 320 с.
6. Українські прислів'я та приказки. Київ, 2017. 256 с.
7. Федіна О. В. Фразеосемантичне поле концепту *людина* в російській мові: функційно-прагматичний аспект : дис... канд. філол. наук. Дніпро, 2020. 235 с.

References

1. Vernadskiy V. I. Nauchnaya myisl kak planetnoe yavlenie. Moskva : Nauka, 1991. 171 s.
2. Dyrkgeym E. O razdelenii obschestvennogo truda. Metod sotsiologii. Moskva, 1991. 470 s.
3. Lavrov P. L. Voprosyi prakticheskoy filosofii. Moskva, 1860. 612 s.
4. Popova Z. D., Sternin I. A. Ponyatie “kontsept” v lingvisticheskikh issledovaniyah. Voronezh : Izd-vo VGU, 1999. 130 s.
5. Rosh E. Semantika prototipov. Moskva, 1985. 320 s.
6. Ukrainski pryslivia ta prykazky. Kyiv, 2017. 256 s.
7. Fedina O. V. Frazeosemantychne pole kontseptu liudyna v rosiiskii movi: funktsiino-prahmatychnyi aspekt : dys... kand. filol. nauk. Dnipro, 2020. 235 s.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2020 р.

Прийнята до друку 22.10.2020 р.